

רבקה מרים, אמר החוקר

על: רבקה מרים, אמר החוקר, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ה

מאת יהודה ליבס

אחת לכמה שנים יוצא לאור ספר שירים חדש של רבקה מרים. המבינים מקבלים זאת בהרגשה כי "נפל דבר" (אם לנקוט בשם אחד מספריה הקודמים של רבקה), אבל דומה שמחוץ לחוג ידוע של אוהבי חן, אין ספרות ייחודית זו מוצאת את המקום הראוי לה. ועם זאת, כשניגשתי לפרש את הספר החדש להוציא טבעו בעולם, נתקלתי בבעיה, ואותה אנסח עתה בסגנונו של הספר עצמו: על הספר הזה, אמר החוקר, אינני רוצה כבר לכתוב. כי הפעם הגיעה רבקה עד חקרי, ובושה כבר לצאת אל הרחוב. אבל מה יעשה, אמר החוקר, החוקר, - רק יחשוב ויחשוב?

אכן ספר זה אינו חולק כבוד רב לעיסוק המחקרי. באחד השירים ("החוקר על הדלת מקיש וממתין"), מתוארים מאמצים רבים ושונים שמפעיל החוקר מאחורי דלת שאיננה נפתחת, עד שלבסוף: "הנה הדלת נפתחת / החוקר איננו נכנס". ושיר אחר מתאר את תוצאות המחקר במלים אלה: "בלב המיטה, אמר החוקר, יש אבן. / גם בלב הסדין ובלב הציפה. / בלב הנהר, אמר החוקר / יש אבן. / גם בלב המלקוש והיורה והטיפה. / בלב הקליפה / אמר החוקר, יש אבן / ובלב הפרי. והגרעין. והענף. / בלב הכנף / אמר החוקר, יש אבן. / ובלב המקור. / ובלב האבן, אמר החוקר / יש חור."

החוקר, שאיננו נכנס בדלת, ושגילה בסוף מחקריו שבלב האבן יש חור, מדבר גם ישירות על המשוררת. וגם כאן, דומה, שאין הוא מעז לזוז ממקומו שמאחורי הדלת. כך קוראים אנו בראש אחד השירים: "את המשל, לי אמר החוקר / ומה הנמשל אינני יודע, / אולי את משל ונמשל כאחד". ואני, הגם שאני מכיר את המשוררת כחברה קרובה בשר ודם, אבלע את הלעג ואצטרף לדעתו: רבקה מרים היא (גם) משל.

כדי להצדיק עמדה מחקרית מגוחכת זו, אפשר להצביע על כך, שהיא מצויה לא רק בדברי החוקר, אלא אף בדברים שאותם מדברת המשוררת בגוף ראשון, בפתחתו של שיר אחר: "איש יהודי, אמרתי, קח אותי לאשה. / כמוך אני חזקה בלשוני / ובגופי חלושה. /

כמוך אני סיפור שבחדרי-חדרים רק זקנים אותו סיפרו בלחשה. / בוא, איש יהודי,
אמרת. / צניעות יש בי, אך אין בי בושה".

משפט כזה, "איש יהודי, אמרת, קח אותי לאשה", אין מי שעשויה לומר אלא
רבקה מרים, ולולי ידענו שהיא המחברת, היינו מנחשים זאת בקלות. אינני מכיר אחרת
שמבקשת להיות אשתו של סתם "איש יהודי". והיא אכן דומה לחתנה זה, ואף לחוקר, כמי
שעיקר כוחה בלשון. היא, וגם היהודי, מתוארים כאן בפיה כ"סיפור". כלומר יותר משל
מנמשל.

בהסתכלות נוספת ניווכח לדעת שזה סיפור עסיסי ש"בחדרי-חדרים רק זקנים
אותו סיפרו בלחשה". תחילה יכול להתעורר רושם של לחישות זימה מפי זקנים אשמאים,
אך בהיענותה של המשוררת "בוא, איש יהודי, אמרת. צניעות יש בי אך אין בי בושה",
נהפך הסיפור לארוטיקה אמתית, שכוחה בצניעותה, וסופה נישואים.

הנישואים שבין שני הסיפורים, רבקה מרים ואיש יהודי, אמורים להפוך את המשל
לנמשל, את התשוקה למציאות, ואת המלים למעשים. דומה שקשה על המשוררת להיות
סיפור, והיא מבקשת בכל לבה לחרוג מעולם המלים ולדבוק בממשות הקונקרטי
והארצי. תשוקה זו ניכרת אכן בכלל יצירתה של רבקה מרים, המרבה לצייר בשיריה
(ואף בציוריה, שדוגמאות מהם מעטרות את הספר הנוכחי) עצמים ותמונות לפרטי
פרטיהם, ורק מבעדם משתקף המופשט.

אך לשאיפה הנואשת ליציאה מן המלים יש גם מימדים כלליים יותר, ואותם
אבקש לחשוף בשיר שלפנינו, גם אם יהיה הדבר למורת רוח למשוררת, באשר מנוגד הוא
לאותה שאיפה ומרים עוד את ראשו של אותו חוקר טרחן. הסיפור שסיפרו בלחשה
בחדרי-חדרים אותם זקנים, שכולם גלגוליו, במרוצת הדורות, של "איש יהודי", הוא
בוודאי סיפור כבשונה של היהדות עצמה: סודות מורשת ישראל, שבהם משקיעה עצמה
רבקה מרים, ובראש וראשונה סיפור הגאולה, הוא הסיפור שמבקש לחרוג מסיפוריותו
ולהפוך למציאות מוחשית. מציאות זו אינה אלא מדינת ישראל ואדמת המולדת, שרבקה
מרים ממשיכה לדבוק בהן ובמשמעותן, בעל-פה ובכתב, בהרצאות ובשיעורים, בעמדה
בגבורה כנגד המגמות העכשוויות, הוירטואליסטיות והקוסמופוליטיות. אם עדיין חפץ
"איש יהודי" בגאולה כאן ועכשיו, כדאי שימהר וייקח לו את רבקה לאשה.

רבקה מרים היא אפוא בת זוגם האידיאלית של העם היהודי, של ארצו ושל מדינתו. כך לפי דבריה וכך לפי אישיותה. מצב זה לא ישתנה אם תתחתן ואם תתגרש, אם תשמור מצוות ואם לאו, אם תוסיף להתגורר בירושלים, ואם (חס ושלום) תגור פעם במקום אחר. גם כך משתמע מכלל יצירתה - מן השירים והסיפורים, השיחות והציורים, אף שרובן אינם עוסקים בנושא לאומי או כללי.

חלק אחר וחשוב של יצירת רבקה מרים אכן מוקדש לעניינים יהודיים. וגם כאן, דומה, רבקה מרים שמה ללעג הרבה חוקרים. מתוך מקורות היהדות יוצרת היא בשיריה (בצניעות אך בלי בושה) עולמות מיתיים מופלאים, אך גם בצורות החדשות והמפתיעות שלובשים כאן המוטיבים העתיקים, נשארים הם מחוברים לעצמם, כמו שאומרים, יותר מאשר בחלק גדול של ספרות המחקר.

זאת מבקש אני להדגים בשיר העוסק בעקדת יצחק, ולו אקדיש הפעם את דברי. בחרתי בשיר זה, אף שבספר החדש שלפנינו יש עוד שירים חזקים ומעניינים, משום שהדרך הייחודית, החדשה-עתיקה, המאפיינת את עיסוקה של רבקה בנושא זה, מתבלטת על רקע שפע המלל, בפרוזה ובשירה, שנשפע על עקדת יצחק בדורנו.

עקדת יצחק היא כמובן נושא רחב לא רק בדורנו. זה המיתוס המכונן של עם ישראל, והוא בולט בנוכחותו במדרשים ובפיוטים, בספרות הדרש והמחשבה, הקבלה והחסידות, ומעל כולם בסידור התפילה. לפי התודעה המשתקפת במקורות אלה, יסודו של העם בברית דמים גדולה, שנוסדה על היענותו של אברהם לציווי האלהי: "קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק ולך לך אל ארץ המוריה והעלהו שם לעולה על אחד ההרים אשר אומר אליך" (בראשית כב:ב).

אבל בדורות האחרונים השתנתה האופנה. השירים הרבים שנכתבו על נושא זה עוסקים ברובם דווקא במחאה כנגד האל וציווי, ואילו ספרות העיון מתאמת בין פרשת עקדת יצחק ובין הפוליטיקלי קורקט. שוב ושוב שומעים אנו ש"המסר" העיקרי העולה מן העקידה ("קח נא את בנך... והעלהו שם לעולה") הוא דווקא התנגדות לקורבן אדם. כך מצוי לרוב בספרות הפובליציסטית הנכתבת מימין ומשמאל, מן הדתיים ומן החילוניים, ואף גם בספרות המחקר.

כיוון מחקרי זה, שיסודו במאמץ אפולוגטי של תנועת ההשכלה, השתגר בימינו והגיע לשיא חדש, ושוב אינו כרוך בכל מאמץ. אליעזר שביד, מן החכמים, המוערכים והמשפיעים ביותר בקרב חוקרי מחשבת ישראל בדורנו, מלמד בספר חדש, שקרבן אדם אף אינו נרמז כלל בפרשת העקדה, ובשום שלב משלבי הסיפור לא עולה כזאת על דעת המספר המקראי וגיבוריו, אברהם או יצחק, שמלכתחילה לא הלכו להר המוריה כדי לעקוד ולהיעקד אלא רק להקדיש עצמם לכהונה, ושפירוש כזה ברור הוא ופשוט (אומנם מתגנב אל הלב החשד ששביד נוקט כאן בדרכי האזוטריקה של הרמב"ם, ודבריו המפורשים מיועדים רק לחינוכו של ההמון הנבער).

אך רבקה מרים סוברת אחרת. את עקדת יצחק מתארת היא בקובץ החדש בשיר קצר שכותרתו "אל אבותיו", וזה לשונו: "בזקנתו הוציא יצחק מן המגרה את עורות האיל / וכיעקב בנו אותם סביב זרועותיו המרעידות כרך / וכעל כרית תפוחה ראשו העיף על הסבך הניח / ואביו, ממעל / לבסוף ידו אליו שלח".

השורות האחרונות "ואביו ממעל לבסוף ידו אליו שלח", רומזות לדברי מלאך ה' אל אברהם: "אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה ולא חשכת את בנך את יחידך ממני" (בראשית כב:יב). בדברים אלה גומל האל לאברהם על מסירותו ונכונותו להקריב קרבן כה יקר, והוא מוותר עליו, ומותיר בחיים את יצחק.

הכתוב אינו מספר איך הגיבו על כך אברהם ויצחק. נקל לשער שהיו שבעי רצון על מתנה זו שניתנה להם, אך אפשר גם ששמחה זו לא היתה שלמה, שהרי מתנת החיים הארציים באה כאן על חשבון השיא הדתי. כך פירש אכן אחד מראשוני החסידות, ר' ברוך מקוסוב, שטען שגדול הניסיון של "אל תשלח ידך" מן הניסיון של "קח את בנך".

כך, מכל מקום, עולה משירה של רבקה מרים. המלה "לבסוף" שבשורה האחרונה "ואביו ממעל לבסוף את ידו אליו שלח", מעידה על תוחלת ממושכה מצדו של יצחק: מתי כבר ישלח אליו אביו את ידו עם המאכלת, זו שנעצרה בפקודת המלאך. מאחר שיצחק, למוד ניסיון, אינו מאמין שגם הפעם יעמוד אברהם בניסיון העקידה, מנסה הוא לרמותו בתחבולות כדי שיבצע סוף סוף את המוטל עליו: "בזקנתו הוציא יצחק מן המגרה את עורות האיל / וכיעקב בנו אותם סביב זרועותיו המרעידות כרך". כפי שיעקב ביקש להוציא במרמה ברכה מיצחק, ולשם כך התחזה לעשו בלבשו על ידיו עורות גדיי עזים

(בראשית כז:טז), כך יצחק מבקש להוציא מאביו את ברכת השחיטה, ולשם כך מתחזה הוא לאיל, וכורך את עורותיו על ידיו, כדי שהפעם ישחטנו אביו, אותו אב שבעבר החמיץ זאת ברגע האחרון, ושחט איל תחתיו.

עם זאת דומה שגם לפי רבקה מרים רצונו של יצחק להישחט לא התעורר מיד בסיום פרשת העקדה. בצעירותו ודאי שמח על ההזדמנות החוזרת שנפלה לו משמים להמשיך בחיים. אך אולי כבר אז עלתה על דעתו גם אפשרות אחרת, שהרי הניח ושמר ב"מגרה את עורות האיל", וודאי עשה כן כדי שישמשו בעת הצורך לשם התרמית הנזכרת. עת כזאת אכן הגיעה לו בזקנתו. אז, כשהיו כבר "זרועותיו מרעידות", ביקש לו מנוחה נכונה "וכעל כרית תפוחה ראשו העיף על הסבך הניח". בשלב זה של החיים אומנם אלימה פחות היא השחיטה, ובכל זאת שחיטה היא.

למה משתוקק יצחק לשחיטה? על כך אפשר ללמוד משמו של השיר: "אל אבותיו": יצחק מבקש בסוף ימיו להילקח בידי אביו כדי ש"ישכב עם אבותיו". לביטוי אחרון זה, שבאמצעותו מתואר המוות כמה פעמים במקרא, יש גם קונוטציה של התאחדות עם העם וגורלו, ובמלים אחרות, חידוש הברית שבין אל ואדם (דומה שלכך רומז גם הצירוף "סביב זרועותיו כרך", שמתאים יותר לתמונה של הנחת תפילין). לפי השורה האחרונה של השיר מסתבר שברית כזו ברית דמים היא. המשכיות החיים וערכם כרוכים בנכונות להרוג ולהיהרג.

זאת השקפה שאינה פופולארית, אך היא עולה מן המקורות. הדת, השרויה תמיד במתח בין הווייתה הארצית לבין האידיאל האלהי, אסרה אומנם קרבן אדם לפי ההלכה הפשוטה המכוונת לרבים, אך השאירה זאת כאידאל המאציל על החיים מרוחו, וכדרך השמורה ליחידים, כפי שנאמר "בקרובי אקדש ועל פני כל העם אכבד" (ויקרא י:ג). זו היא "הלכה ואין מורין כן" אך הד לרוחה נשמר בפרשת בת יפתח (שופטים יא:ל-מ), ואף בסיפור קרבן בנו של מישע מלך מואב (מלכים ב:ג:כו-כז). קרבן הבנים מביא ניצחון, והמנדב בניו לקרבן אסור שיחזור בו, שהרי "כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת" (ויקרא כז:כט).

גם ברית כהונה כרוכה בדם. בכורות ישראל קודשו לשירות האל ביום שהוכו בכורות מצרים (במדבר ג:יג), והלויים קודשו בהרג שעשו בבני משפחתם (שמות לב:כט), ופינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן קיבל את ברית הכהונה בקנאו את קנאת ה' בזמרי ובבת

זוגו (במדבר כה:ז-יג). על ברית קדושה שכזאת לא ויתרו אף דורות מאוחרים, וההריגות על קידוש השם נתפסו בדרך כלל כגלגול נוסף של עקידת יצחק. לא נעלם ממני שאידיאל זה מחירו גבוה, אך דומה שגם לוותר עליו יש מחיר, וגם זה איננו קטן כלל.